

درنگی در یک بیت از رودکی

دکتر سعید خیرخواه

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد کاشان

جهت راهی به جایی ببرد. به هر حال در این مختصر بر آنیم تا با ذکر شواهدی، معنای اصلی بیت را که فرونشستن آب می‌باشد، تبیین و توجیه نماییم.

۱- با توجه به شأن نزول شعر و توضیح و تفسیرهایی که از زمان شاعر تا امروز در تذکره‌ها و آثار دیگر آورده‌اند، کاملاً مشخص است که هدف رودکی از سرودن این تغزل، برخلاف جنبه‌ی غنایی غزلیات عاشقانه یا عارفانه، کارکرد و کاربردی مدحی می‌باشد و شاعر آن را همراه با چنگ، دف و آلات موسیقی در دستگاه عشاق بر پادشاه انشاد می‌کند و هدف وی لزوماً تحریک و تحریض پادشاه برای حرکت به سوی بخارا می‌باشد. زیرا همراهان و خدم و حشم پادشاه، ملول و دل‌تنگ خانمان و زندگی خویش گشته‌اند. بنابر این، پادشاه باید با انگیزه‌ی قوی‌تر و کارسازتر از زیبایی‌های غزنین و هرات تشویق به حرکت شود که رودکی موفق به این کار می‌گردد.

۲- با توجه به بیت نخست تغزل یعنی: «بوی جوی مولیان آید همی / یاد یار مهربان آید همی»^۵ پر واضح است که اشاره به معشوقگان پادشاه و احياناً معشوقگان لشکریان در بخارا دارد که مسلماً همراه پادشاه در سفر نیامده‌اند و این یکی از انگیزه‌های قوی تحریک و تحریض پادشاه برای حرکت می‌باشد. بنابر این یار مهربان که بوی و یاد او را نسیم و باد برای پادشاه می‌آورند، همان معشوقگان پادشاه و لشکریان در بخاراست.

۳- و به همین دلیل واژه‌ی «دوست» در بیت مورد نظر، هرگز نمی‌تواند خود پادشاه باشد و تکرار همان یار مهربان در بیت نخست است. علاوه بر آن در سبک خراسانی هیچ‌گاه پادشاه را با عنوان «دوست» خطاب نمی‌کنند، در حالی که در متون عرفانی دوست به معنی خداوند یا معشوق است. هرچند در شعر حافظ به لحاظ چند بعدی بودن معشوق (= خدا، پادشاه یا محبوب زمینی) بتوانیم شاه را با دوست یکی بگیریم، اما به هر جهت در سبک خراسانی رایج نیست.

۴- هدف اصلی شاعر با توجه به سختی راه و مشکلات گذشتن از بیابان کشنده‌ی آموی آسان نشان دادن راه به کمک ایهام^۶ و تخیل است که بهانه‌ی نیابرد، چنان‌که در چهار مقاله‌ی نظامی

□ گاهی بعضی از ابیات و اشعار معروف شاعران بزرگ به لحاظ شهرت، زیاد مورد توجه و تدقیق فنی واقع نمی‌شوند. اما اگر با ملاحظه و تأمل بدان‌ها نظر کنیم، ظرافت‌هایی در آن‌ها مشاهده می‌گردد که در بسیاری از موارد اساسی و کارساز است.

چنان‌که بیتی از تغزل معروف رودکی با مطلع:

بوی جوی مولیان آید همی

یاد یار مهربان آید همی^۱

آب جیحون از نشاط روی دوست

خنگ ما را تا میان آید همی

از دیرباز تا امروز، استادان بزرگ گذشته و حال، هر یک به گونه‌ی این بیت را معنی کرده‌اند، چنان‌که دکتر خطیب رهبر در **گزیده‌ی اشعار رودکی** آورده است:^۲

«آب جیحون به شادی دیدار دوست (مراد امیر نصر بن احمد سامانی) تا کمرگاه اسبان ما بیش بر نمی‌آید و هنگام گذاره ما را غرق نمی‌کند».

نیز محمدقاسم صالح رامسری در نمونه‌ی اشعار رودکی همین معنی را بدون کم و زیاد آورده است.^۳ و دکتر اسماعیل حاکمی در **گزیده‌ی اشعار رودکی** و منوچهری آورده‌اند که آب جیحون به شادی دیدار دوست فرو نشست و به سادگی از آن گذشتیم. دکتر سیدجعفر شعر هم، نظری مشابه دارند.

اما در حال حاضر هم، بعضی از استادان بزرگ بر آنند که آب جیحون به نشاط و شادی دیدار پادشاه به وجد آمده و بالا می‌آید تا از شاه استقبال کند.^۴ و این برداشت شگفت‌انگیز است که جای چون و چرا دارد و با روال کلی غزل و شأن نزول آن به لحاظ تاریخی و حال و هوای متن (= Context) هم‌سانی و هم‌راهی ندارد. به نظر می‌رسد یادآوری نکاتی در باب این بیت بایسته باشد تا معنی و مفهوم واقعی بیت و منظور و هدف شاعر مشخص گردد. هرچند نگارنده بر آن است که در نظر گرفتن یک معنای واحد برای شعر به لحاظ علمی و انتقادی درست نیست و خواننده مختار است هر معنایی که خواست از شعر که هم‌چون یک تابلوی نقاشی است، برداشت نماید. اما یادآوری این نکته هم بایسته است که این برداشت، الزاماً باید براساس قوانین بلاغی و هنری باشد و به هر

عروضی آمده است که شاعر با اتساق معانی موهمه باعث کارهای بزرگ می‌گردد. بنابر این هم ریگزار کشنده‌ی آموی وهم آب خروشان جیحون که هه را غرق می‌کند با خیال و توهم شاعرانه آسان گذر و ساده‌یاب می‌شود و به سادگی می‌توان از آن گذشت که در این جا حسن تعلیل زیبایی هم آورده است.

۵- از منظر دانش معانی، هرچند تقدیم مسندالیه بر مسند امری طبیعی‌ست، اما طبق روال متعارف شعر، معمولاً مسندالیه موخر واقع می‌شود تا برجستگی‌های خاص مسند با اهداف خاص صورت گیرد، در حالی که این‌جا به جهت اهمیت ویژه‌ی مسندالیه یعنی عظمت آب جیحون و خروشنده‌ی آن در صدر نشسته و مقدم شده است. نیز آهنگ و مصوت‌های پی‌درپی در ترکیب «آب جیحون» بزرگی، عظمت و خروشنده‌ی آن را القا می‌کند، در حالی که اگر بحث بالآمدن آب مطرح بود، باید با ابزارهای خاص بلاغی و ادبی کوچک جلوه می‌کرد.

و در این‌جا کاملاً فراز سخن در مصراع نخست و فرود آن در مصراع دوم احساس می‌شود.

۶- نوشتاری ادبی از محقق و ادیب و نویسنده‌ی بزرگ معاصر، آقای محمد بهمن بیگی در کتاب‌های دبیرستان آمده است^۷ که در ستایش ایل خویش می‌گوید: «نامه‌ی برادر با من همان کرد که شعر و چنگ رودکی با امیر سامانی. آب جیحون فرونشست، ریگ آموی پرنیان شد، بوی جوی مولیان مدهوشم کرد، فردای همان روز ترقی را رها کردم، پا به رکاب گذاشتم و به‌سوی زندگی روان شدم. تهران را پشت سر نهادم و به‌سوی بخارا بال و پر گشودم. بخارای من ایل من بود.»

۷- در هیچ‌جای متون ادبی، بویژه در سبک خراسانی، به‌نظر نمی‌رسد آب باشوق و نشاط بالا آمده باشد، هرچند این تخیل و حسن تعلیل زیبا و پذیرفتنی‌ست. اما به‌هر حال توجه به بسامد تصاویر و سابقه‌ی آن‌ها اهمیتی خاص در سبک‌شناسی متون دارد.

۸- شاعران بزرگ و نویسندگان نامداری مانند حافظ، نجم‌الدین رازی، رشیدالدین میبیدی، عین‌القضاة همدانی و... در بهره‌گیری عارفانه از این شعر رودکی، همان معنی اشتیاق پادشاه به بخارا را در نظر گرفته‌اند و با توجه به برداشت آنان از بیت، واژه‌ی «دوست» همان معشوقگان و یاران بخارایی هستند نه پادشاه. چه به لحاظ سنت‌های ادبی هم سمرقند و بخارا مرکز زیبارویان بوده است:

خیز تا خاطر بدان ترک سمرقندی دهیم

کز نسیمش بوی جوی مولیان آید همی

حافظ

در توضیحات کتاب **مرصادالعباد** نجم‌الدین رازی به‌قلم دکتر امین ریاحی آمده است که اولاً صورت صحیح بیت این‌گونه است:

باد جوی مولیان آید همی بوی یار مهربان آید همی

و سپس در رباعی صفحه‌ی ۲۱۶ کتاب **مرصادالعباد**، همان

مفهوم مورد نظر ما مورد تاکید واقع شده است.

باد آمد و بوی زلف جانان آورد

و آن عشق کهن ناشده‌ی ما نو کرد

ای باد تو بوی آشنایی داری

زنهار به گرد هیچ بیگانه مگرد

نیز در نوشته‌های عین‌القضاة همدانی آمده است:

دشت آمو با درشتی راه او زیر پایم پرنیان آید همی

در کتاب **جامع‌الستین** این دو بیت آمده است که در آن به

رودکی هم شک کرده‌اند:

اسب، ما را ز آرزوی روی او

زیر ران جولان کنان آید همی

از که جویم وصل او کز هر سوی

می‌نفیر عاشقان آید همی^۸

و با توجه به این ابیات مشخص است که روی او همان معشوق

بخاراست نه پادشاه!

۹- گذشتن از رودخانه‌های بزرگ و دریا مثل نیل و جیحون و

فرات از دیرباز در سنت‌های ادبی، در شمار معجزات و کرامات

به حساب می‌آمده است، چنان‌که فرخی سیستانی هم در قصیده‌ی

معروف فتح سومات بدان اشارت دارد:

درون دریا مد آمدی به روز دوبار

چنان‌که چرخ زدی اندر آب او چنبر

چو مد باز شدی بر کرانش صیادان

فروشدندی و کردندی از کرانه حذر

ملک چو حال چنان دید خلق را دل داد

براند و گفت که این مایه آب را چه خطر

امید خویش به ایزد فکند و پیش سپاه

فکند باره‌ی فرخنده پی به آب اندر

به فال نیک شد و پُر دل آب را بگذاشت

روان شدند همه از پی سر آن لشکر

برآمدند بر آن پی ز آب آن دریا

چنان‌که گفتی آن آب بد همی فرغر

دو روز و دو شب از آن‌جا همی سپاه گذشت

که برنیامد و نگذشت آبش از میزرق^۹

که با توجه به بیت آخر، و بالا نیامدن آب از سلوار، همان بالا

نیامدن آب تا کمرگاه اسب را تداعی می‌کند که مؤید بحث ماست.

نیز منوچهری دامغانی در وصف اسب می‌گوید:

چون نهنگان اندر آب و چون پلنگان در جبال

در شود بی‌زخم و زجر و در شود بی‌ترس و بیم

چون کلنگان در هوا و هم‌چو طاووسان به جوی

هم‌چو آذرشت^{۱۰} به آتش هم‌چو مرغابی به جوی

که در این‌جا هم گذشتن اسب از آب اهمیتی خاص دارد.

۱۰- هم‌چنین در داستان حضرت نوح در سوره‌ی هود آمده

است: «وقیل یا ارض ابلعی ماءک و یا سماء اقلعی و غیض الماء و

کتاب‌های آماده برای توزیع

اشاره: **ماهنامه‌ی حافظ**، به حبس کتاب عقیده ندارد و هر کتابی را که بیش از یک نسخه از آن را در اختیار داشته باشد، به دیگران هدیه می‌کند. اغلب این کتاب‌ها از سوی ناشران، مولفان یا علاقه‌مندان به کتاب‌خانه‌ی **حافظ** برای معرفی ارسال شده است و **ماهنامه‌ی حافظ** هم آن‌ها را به رایگان به همکاران جوان مجله (نوفاً دانشجویان دوره‌ی کارشناسی) تقدیم می‌کند. خوانندگان مجله می‌توانند با پرداخت بهای کتاب‌های زیر آن‌ها را دریافت دارند.

نام کتاب	مؤلف	بها
گزینه‌ی غزلیات مولوی	دکتر سیروس شمیسا	۸۰۰۰ ریال
انسان و هستی	سرلشکر ناصر فرید	۸۰۰۰ ریال
تذکره‌ی سخنوران بیهق	حسن مروجی	۳۰۰۰۰ ریال
شرح دعای کمیل	سیدعلینقی امین	۴۰۰۰۰ ریال
ولایت‌نامه	محمدکاظم مناهجی (ناهج)	۲۰۰۰۰ ریال
یک نیستان ناله	کمال زین‌الدین	۲۹۰۰۰ ریال
دنبال آب هرگز نباشید	علی صفری آقی قلعه	۶۰۰۰ ریال
عشق از زبان افلاطون	دکتر محمود صناعی	۲۰۰۰۰ ریال
فرهنگ تعبیر خواب	صابر کرمانی	۱۵۰۰۰ ریال
تاریخچه عقاید اهل حق	محمد محمدی	۲۰۰۰۰ ریال
کشکول	عباس طراح	۲۰۰۰۰ ریال
گنجینه‌ی عرفان	عباس طراح	۳۰۰۰۰ ریال
یادداشت‌ها: شرح حال	شیخ علی مهاجرانی	۴۰۰۰۰ ریال
چهارده معصوم		
طنزهای سینمایی	رسول نجفیان	۸۰۰۰ ریال
نی در نیزار (دفتر شعر)	علی‌رضا دزواره (مانی)	۱۶۰۰۰ ریال

برای این‌که زحمتی برای خوانندگان علاقه‌مند و نیز ما دوستداران شما در دفتر ماهنامه نباشد، لطفاً معادل قیمت کتاب مورد درخواست خود، تمبر پستی به دفتر مجله ارسال فرمایید. پس از وصول درخواست شما، اگر کتاب موجود بود، آن را برای شما خواهیم فرستاد؛ اگر کتاب تمام شده بود، تمبر شما را برایتان پس خواهیم فرستاد. در هر دو صورت هم، هزینه‌ی پست به عهده‌ی دفتر مجله است، تا شما متضرر نشوید و از علاقه‌تان به کتاب‌خوانی کاسته نشود.

نشانی: تهران - تقاطع فلسطین و انقلاب - ساختمان مهر شماره‌ی ۲- دفتر **ماهنامه‌ی حافظ** - کدپستی ۱۴۱۶۸

قضی الامر و استوت علی الجودی...»^{۱۱}
«و گفته شد ای زمین آب خویش را فرو خور... و فرونشست آب و...».

و در داستان حضرت موسی (ع) هم، فرونشستن آب و باز شدن راه بر او و غرق شدن فرعونیان حائز اهمیت است و این نشانه‌ها بیانگر آن است که رودخانه‌ها در اساطیر و باورهای عمومی مردم همواره خروشان و کشنده بوده‌اند، هرچند حیات‌بخش و زندگی‌آفرین هم هستند. درست مانند نماد «مار» یا «اژدها» که در اساطیر ایرانی و چینی چنین نقش و خویشکاری را دارا هستند. رودخانه‌ی دجله براساس واژه‌شناسی همان «تیگرت» یا ببر است که می‌خروشد و می‌جوشد و خاقانی هم در قصیده‌ی معروف ایوان مداین با خروشنده‌ی و ابهت رود دجله، تصویرهای زیبایی آفریده است.

به هر جهت در هیچ‌جا متون ادبی و اساطیری، رودخانه، رام و متواضع و بانشاط نیست و خویشکاری عاشقانه به خود نپذیرفته است که بتوان در شعر رودکی هم او را عاشق پادشاه دانست تا از شوق و نشاط او بالا آمده و از وی استقبال کند! پس معنای خلاصه‌ی بیت این‌گونه خواهد بود:

خروش آب جیحون به واسطه‌ی اشتیاق پادشاه و اطرافیانش برای رفتن به بخارا هیچ ترس و اهمیتی ندارد و انگار آن قدر پایین رفته است که ما به سادگی از آن می‌گذریم. ■

پی‌نوشت‌ها

- این بیت براساس اسناد کتاب‌هایی مانند **مرصادالعباد و کشف‌الاسرار**، به صورت‌های گونه‌گون آمده است، نظیر: باد جوی مولیان آید همی / یاد یار مهربان آید همی.
- رودکی**، به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر، از مجموعه‌ی سخن پارسی، چاپ چهارم، ۱۳۶۸.
- نمونه‌ی اشعار رودکی**، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۳.
- آقایان دکتر سیروس شمیسا، دکتر اصغر دادبه، دکتر محمد راستگوفر، دکتر بهنیا و دوستان و همکاران دیگر به لحاظ واژه‌ی نشاط، بالآمدن و استقبال آب جیحون را مطرح می‌سازند.
- پیش‌تر اشاره شده‌این بیت نخست به گونه‌های مختلف در متون ضبط شده است.
- منظور از ایهام در این‌جا مفهوم اصطلاحی و فنی آن نیست بلکه، توهم و تخیل شاعرانه است، چنان‌که در **چهار مقاله‌ی نظامی عروضی**، در مقاله‌ی شعر و شاعری آمده است.
- کتاب درسی سوم دبیرستان - رشته‌های عمومی نیز کتابی با نام **ایل من بخارای من** از مولف.
- مرصادالعباد** نجم‌الدین رازی، به تصحیح محمدامین ریاحی، علمی فرهنگی، ۱۳۶۵، ص ۵۷۶.
- گزیده‌ی اشعار فرخی سیستانی**، خلیل خطیب‌رهبر، مجموعه‌ی سخن پارسی، قصیده‌ی فتح سومنات.
- گزیده‌ی اشعار منوچهری**، احمدعلی افشار، ص ۱۶۰، آذرشت به‌جای آذرشت به‌معنای سمندر.
- سوره‌ی هود، آیه‌ی ۴۴.